

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2015, Αρ. 1 (2015)

Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή: Πρακτικά 5ου Συνεδρίου



ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

5^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 19-21 Ιουνίου 2015

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και
Θρησκευμάτων

« Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά,
στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή »

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδάτος Γεώργιος
Πολυχρονόπουλου Σταυρούλα
Μπασιτζή Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

Η αξιολόγηση του παιδικού ιχνογραφήματος ως μέσο έκφρασης των παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας

Καλλιρρόη - Μαρία Γκίκα, Αναστασία
Αθανασοπούλου, Ελισάβετ Δαμιανάκη

doi: [10.12681/edusc.129](https://doi.org/10.12681/edusc.129)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκίκα Κ. .-. Μ., Αθανασοπούλου Α., & Δαμιανάκη Ε. (2016). Η αξιολόγηση του παιδικού ιχνογραφήματος ως μέσο έκφρασης των παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2015(1)*, 141-149. <https://doi.org/10.12681/edusc.129>

Η αξιολόγηση του παιδικού ιχνογραφήματος ως μέσο έκφρασης των παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας

Αθανασοπούλου Αναστασία
Εκπαιδευτικός Π.Ε 70
natassa.ath13@gmail.com

Γκίκα Καλλιρρόη-Μαρία
Ψυχολόγος
km_gkika@yahoo.com

Δαμιανάκη Ελισάβετ
Κοινωνική λειτουργός
elli-salonika@hotmail.com

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία ερευνήσαμε το παιδικό ιχνογράφημα ως μέσο έκφρασης παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας.

Σε δείγμα 30 μαθητών Α΄ τάξης δημοτικού σχολείου (ανάμεσά τους και 7 μαθητές που παρακολουθούν Τμήμα Ένταξης) συγκρίναμε τα ιχνογραφήματα της οικογένειάς τους ως προς το φύλο τους, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων τους , την ολοκλήρωση των μορφών της ζωγραφιάς τους, την εγγύτητα των μελών της οικογένειας, τις απαντήσεις τους στις 6 τυποποιημένες ερωτήσεις του πρωτοκόλλου και τέλος συγκρίναμε τις ζωγραφιές των παιδιών τυπικής και ειδικής εκπαίδευσης.

Η διάρθρωση της εργασίας έχει ως εξής: ορισμός του παιδικού ιχνογραφήματος, παρουσίαση δημοσιευμένων ερευνών στον Ελλαδικό χώρο με θέμα το ιχνογράφημα και τα αποτελέσματά τους και τέλος η δική μας έρευνα με τα ερωτήματα που θέσαμε, τα ευρήματα και τα συμπεράσματά μας.

Λέξεις -Κλειδιά: παιδικό ιχνογράφημα οικογένειας, παιδικό σχέδιο.

Abstract

In the present assignment we researched children's drawing as a way of expression in their first school age.

In a sample of 30 students who attend A grade at a primary school (included 7 students of integration classes) we compared the drawings of their families according to their sex, the educational level of their parents, the completed form of their drawings, the members proximity in the drawings, their answers to the 6 standard questions of the protocol and finally, we compared the drawings between the children of formal and special education.

The structure of the assignments is as follows: the definition of the children drawing, the presentation of published researches in Greece upon children drawings and their conclusions and finally, our research included the questions that we stated, our findings and our conclusions.

Keywords: children's drawing of the family, kid's sketch.

Ορισμός παιδικού ιχνογραφήματος

Το ιχνογράφημα ως ελεύθερη έκφραση και επικοινωνία αποτελεί μία από τις πολλές «γλώσσες», μέσω των οποίων τα παιδιά και οι νέοι αφηγούνται ιστορίες που διαφορετικά θα μας έμεναν άγνωστες ή αποσπασματικές (Kress, 1997· Pahl, 1999). Στο πλαίσιο αυτό το ιχνογράφημα δίνει την αφορμή για ενδοπροσωπικούς και διαπροσωπικούς διαλόγους (Brooks, 2005), οι οποίοι μας ανοίγουν δρόμους για τη διερεύνηση των σκέψεων, των συναισθημάτων, των στάσεων, των γνώσεων, αλλά και των ενδιαφερόντων, των εμπειριών και των βιωμάτων των παιδιών και εφήβων. «Μια μπογιά στα χέρια των παιδιών είναι ένα κλειδί που ξεκλειδώνει σκέψεις και συναισθήματα από τον κόσμο του» γράφει η Molegou (1976)

Σύμφωνα με τον Piaget (1962), το ιχνογράφημα αποτελεί μία από τις μορφές της συμβολικής λειτουργίας, γι' αυτό και πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο συμβολικό παιχνίδι και στη νοητική εικόνα.

Το παιδικό ιχνογράφημα ως ελεύθερη έκφραση και επικοινωνία αποτελεί αξιόλογο μέσο διερεύνησης των σκέψεων, των συναισθημάτων, των στάσεων, των γνώσεων, των εμπειριών και των βιωμάτων των παιδιών.

Το ιχνογράφημα της οικογένειας εντάσσεται στα προβολικά τεστ που καθιερώθηκαν υπό την επίδραση της ανάπτυξης της ψυχανάλυσης αξιοποιούνται δε σήμερα ευρύτατα στα πλαίσια ποιοτικών αλλά και ποσοτικών ερευνών. Προσφέρεται για μια σφαιρική ανάλυση της οικογένειας (Κουλάκογλου, 1998). Το σχέδιο της οικογένειας αντανακλά αφενός τη δυναμική των σχέσεων, όπως τις αντιλαμβάνεται το παιδί που σχεδιάζει, και αφετέρου τη συναισθηματική του στάση απέναντι στα μέλη της οικογένειάς του.

Δείγματα δημοσιευμένων ερευνών στον Ελλαδικό χώρο.

1^η έρευνα: «Το ιχνογράφημα της οικογένειας στην εκπαιδευτική και ψυχολογική έρευνα και η σημασία του ως μέσο έκφρασης των παιδιών ηλικίας 8-12 ετών»

Λαμπροπούλου Αικατερίνη, Καραμπατζάκη Ζωή, Φιτσιώλος Δημήτρης, Ανδρικοπούλου Νικολίτσα, Αγγελίδη Παναγιώτα, Μπαούρδα Φωτεινή, Κοντούλη Κωνσταντίνα, Παπαδάτος Γιάννης

Σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση: α) της εξελικτικής σχεδιαστικής ικανότητας παιδιών ηλικίας 8-12 ετών και β) του τρόπου έκφρασης των σκέψεων και συναισθημάτων τους για τον εαυτό και τις σχέσεις τους με τα μέλη της οικογένειάς τους. Στην έρευνα συμμετείχαν μαθήτριες και μαθητές ηλικίας 8-12 ετών που φοιτούν στα γενικά σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά πλαίσια.

Δείγμα: 136 μαθήτριες και μαθητές ηλικίας 8-12 ετών που φοιτούν σε γενικά σχολεία και προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά πλαίσια.

Αποτελέσματα:

1. Τα περισσότερα παιδιά έδειξαν θετική στάση κατά τον σχεδιασμό της οικογένειας τους.
2. Τα ποσοστά προτίμησης προς το πρόσωπο του πατέρα ή της μητέρας βρίσκονται πολύ κοντά.
3. Η εγγύτητα της φιγούρας του εαυτού προς την οικογένεια φαίνεται να σχετίζεται σημαντικά με την προσωπικότητα τους έτσι όπως τη χαρακτηρίζουν η μητέρα και ο πατέρας τους.

Συμπεράσματα: Το παιδικό ιχνογράφημα αποτελεί σημαντικό μέσο έκφρασης των παιδιών, αντανακλά τα συναισθήματα, τα βιώματα και τις σχέσεις τους μέσα στην οικογένεια και μπορεί να αξιοποιηθεί στην εκπαιδευτική έρευνα ως μέσο διερεύνησης της ψυχοσυναισθηματικής κατάστασης του παιδιού αλλά και των γνωστικών του δεξιοτήτων σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο.

2^η έρευνα: «Η Δυναμική της οικογένειας μέσα από τα παιδικά της σχέδια: Έρευνα στο σχολικό περιβάλλον με την αξιοποίηση του σχεδίου της οικογένειας σε δράση (Σ.Ο.Δ.)». Μυλωνάκου-Κεκέ Ζαφειρία,1996

Σκοπός: Εκτιμήσεις γενικού χαρακτήρα σχετικά με τη δυναμική που αναπτύσσεται στις οικογένειες των μαθητών- σχεδιαστών της έρευνας.

Δείγμα: 211 μαθητές(120 αγόρια/ 91 κορίτσια) ηλικίας 9-12. Κοινωνικά στρώματα: αγροτική, ημιαστική και αστική περιοχή.

Εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν: παιδικό σχέδιο και ερωτηματολόγιο Achenbach.

Αποτελέσματα/ Συμπεράσματα: Οι σχεδιαστές του Σ.Ο.Δ. είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικοί μέσα από τα έργα τους σε ότι αφορά στην δυναμική του οικογενειακού τους συστήματος. Κατά την ανάλυση των σχεδίων των μαθητών εκτιμήθηκε:

1. Τα μέλη της οικογένειας συνήθως απεικονίζονται σε μοναχικές δραστηριότητες (οι πατεράδες στην εργασία τους ή σε ώρα ανάπαυσης και οι μητέρες να ασχολούνται κυρίως με το σπίτι).

2.Από τις διευκρινιστικές συζητήσεις προέκυψε πως είναι σπάνιες οι κοινές δραστηριότητες για όλη την οικογένεια και εξαιρετικά περιορισμένες οι αλληλεπιδράσεις με επικοινωνιακό χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό επαληθεύτηκε και από παιδικό σχέδιο καθώς απεικονίζουν τον εαυτό τους απομονωμένο ασχολούμενο με ένα μοναχικό παιχνίδι. Αυτό υποστηρίζεται και από τις παρατηρήσεις σχετικά με τις αποστάσεις στο σχέδιο ανάμεσα στα μέλη των οικογενειών αλλά και την ύπαρξη σημαντικού αριθμού φραγμών ανάμεσα τους και κυρίως μεταξύ των γονέων. Η γενικότερη δυσλειτουργία της οικογένειας βιώνεται από τα παιδιά και απεικονίζεται στη συνέχεια στα σχέδια τους. Η έλλειψη ουσιαστικής επικοινωνίας μεταξύ των μελών χαρακτηρίζει τις περισσότερες οικογένειες παρ' όλο που στις αγροτικές περιοχές ο τρόπος ζωής και η καθημερινές ανάγκες διαβίωσης ωθούν τα μέλη τους σε μεγαλύτερη συνεργασία.

3. Το οικογενειακό πλαίσιο, η δυναμική που αναπτύσσεται και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του παιδιού που διαμορφώνονται μέσα σε αυτό δημιουργούν άμεσα ή έμμεσα προβλήματα συμπεριφοράς τα οποία εκδηλώνονται και στον χώρο του σχολείου. Επιπλέον, η έλλειψη συνεργασίας και επικοινωνίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, οι πολλοί φραγμοί και οι μεγάλες αποστάσεις ανάμεσα τους (όταν υπάρχουν στο σχέδιο) σχετίζονται με τα περισσότερα προβλήματα όπως απομόνωση, άγχος, κατάθλιψη, προβλήματα προσοχής και επιθετική συμπεριφορά.

3^η έρευνα: «Ζωγραφική παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες». Βαφιά Βασιλική, 2006

Σκοπός της έρευνας: Να χρησιμοποιηθεί το παιδικό σχέδιο ως διαγνωστικό μέσο ώστε να έχουμε μια σφαιρική εικόνα της προσωπικότητας και της συναισθηματικής κατάστασης των παιδιών.

Δείγμα: 18 παιδιά Γ', Ε' και ΣΤ' Δημοτικού με την Ελληνική ως μητρική γλώσσα τα οποία φοιτούν σε κανονική τάξη(σχολείων της Χίου και του Ρεθύμνου).

Αξιολόγηση μαθητών σε βασικές ακαδημαϊκές και γνωστικές ικανότητες και στη μη λεκτική νοημοσύνη (Raven). Έτσι, έγινε διαχωρισμός σε “φτωχούς” και “κανονικούς” αναγνώστες.

Ζητήθηκε από τους μαθητές να κάνουν ένα παιδικό σχέδιο με θέμα “Ο εαυτός μου στην τάξη”-Στόχος να διερευνηθεί μέσα από κάθε σχέδιο πως αισθάνεται το παιδί

μέσα στην τάξη(συναισθηματική κατάσταση και αυτοεικόνα στο σχολείο)και αν συγκλίνουν τα αποτελέσματα από τις δοκιμασίες με αυτά του σχεδίου όσο αφορά την ύπαρξη ή μη συναισθηματικών προβλημάτων. Χρησιμοποιήθηκαν φοιτητές άλλων σχολών οι οποίοι διέκριναν τα παιδικά σχέδια ανάλογα με την θετική ή αρνητική εντύπωση που τους προκάλεσαν.

Αποτελέσματα/Συμπεράσματα:

Οι “φτωχοί” αναγνώστες:1. Παρουσίασαν μεγαλύτερο ποσοστό όσον αφορά τις αρνητικές εντυπώσεις των φοιτητών. 2. Στην πλειοψηφία τους (63,6%) δεν συμπεριλαμβάνουν στα σχέδια τους α) τους συμμαθητές τους (τάση αποστασιοποίησης λόγω μαθησ. δυσκολιών) και β) βασικά στοιχεία μιας τάξης πχ θρανία.3. Χαρακτηρίζονται από ανωριμότητα τα σχέδια τους σε ποσοστό 63,6% (λόγω του άγχους αποφεύγουν να σχεδιάσουν λεπτομέρειες).4. Σε ποσοστό 36,3% έναντι 14,2% των “κανονικών” χρησιμοποιούν αντικείμενα όπως ρολόι, σπόγγο και κιμωλία(φανερώνουν άγχος για το σχολείο).5. Η εικόνα του εαυτού τους είναι αρνητική σε ποσοστό 54,5% (χαμηλή αυτοεκτίμηση) και δεν φανερώνουν βλέψεις για το μέλλον σε ποσοστό 77,2% έναντι 57% (“κανονικών” αναγνωστών).

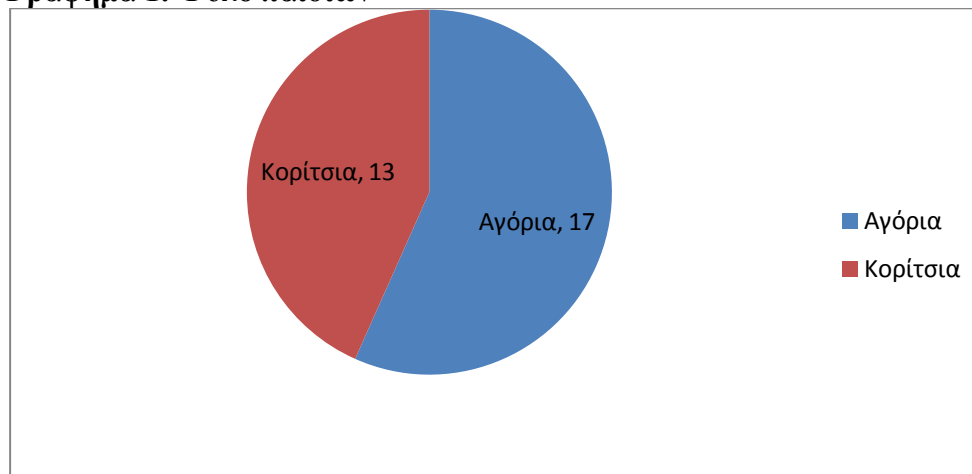
Η έρευνα μας: «Η αξιολόγηση του παιδικού ιχνογραφήματος ως μέσο έκφρασης των παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας». Αθανασοπούλου Αναστασία, Γκίκα Καλλιρρόη- Μαρία, Δαμιανάκη Ελισάβετ

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της εξελικτικής σχεδιαστικής παιδιών ηλικίας 7 ετών και η αξιολόγηση του τρόπου έκφρασης των σκέψεων και συναισθημάτων τους για τον εαυτό τους και τις σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας τους. Τέλος , η σύγκριση των σχεδίων παιδιών τυπικής ανάπτυξης και παιδιών που φοιτούν στο τμήμα ένταξης του σχολείου.

Ερευνητικά ερωτήματα: 1. Μπορούν τα παιδιά να εκφράσουν σκέψεις και συναισθήματα χρησιμοποιώντας ως μέσο το παιδικό σχέδιο; 2.Πως εκφράζουν στο σχέδιο τους τις σχέσεις με την οικογένεια τους; 3. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα ιχνογραφήματα παιδιών τυπικής ανάπτυξης και παιδιών ειδικής αγωγής που παρακολουθούν το τμήμα ένταξης;

Δείγμα: 30 παιδιά (αγόρια και κορίτσια), 7 ετών που φοιτούν στην Α΄ Δημοτικού σε γενικό σχολείο και προέρχονται από την ίδια περιοχή . 7 στους 30 είναι μαθητές που παρακολουθούν τμήμα ένταξης.

Γράφημα 1: Φύλο παιδιών



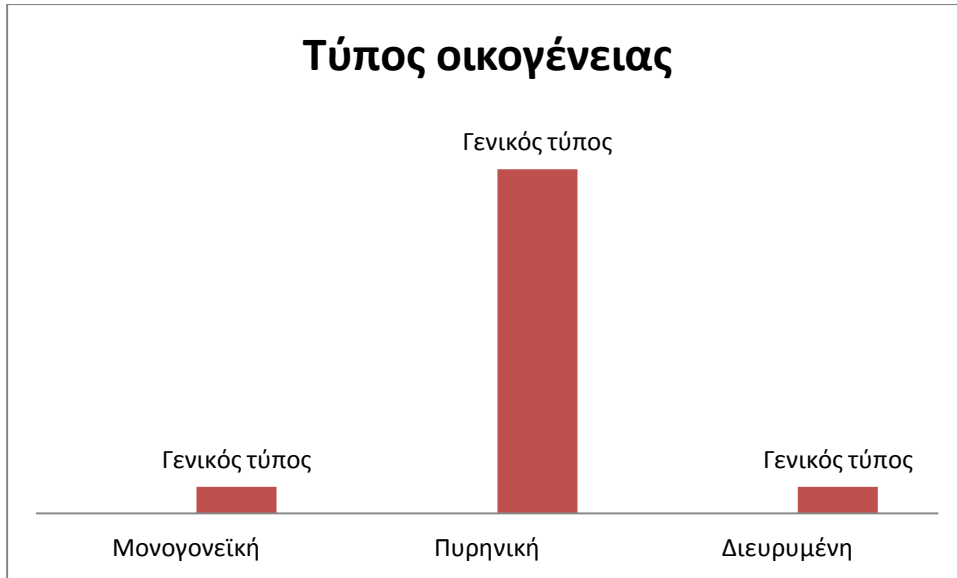
Ερευνητικά εργαλεία: 1. Τα ιχογραφήματα που τους ζητήθηκαν με θέμα "Η οικογένεια μου και εγώ μέσα σε αυτήν". 2. Το πρωτόκολλο καταγραφής και ανάλυσης των στοιχείων του ιχογραφήματος. Το συγκεκριμένο πρωτόκολλο μας δόθηκε στα πλαίσια της συμμετοχής μας στο επιμορφωτικό πρόγραμμα Ειδικής Αγωγής του Κέντρου Μελέτης Ψυχοφυσιολογίας και Εκπαίδευσης Παν. Αθηνών που απευθύνεται σε επαγγελματίες ψυχικής υγείας και εκπαιδευτικούς και στο οποίο υπεύθυνος είναι ο Ομ. Καθηγητής του Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Γιάννης Παπαδάτος. 3. Ημιδομημένες συνεντεύξεις με τα παιδιά. 4. Ημιδομημένες συνεντεύξεις με τις δασκάλες των τμημάτων τους.

Γενικά στοιχεία: Πίνακες/ γραφήματα σε συνάρτηση με την ηλικία, το φύλο, τη σειρά γέννησης, τον τύπο της οικογένειας, το μορφωτικό επίπεδο μητέρας/ πατέρα καθώς και πρόσθετες πληροφορίες όπως η σχολική επίδοση (σύμφωνα με τους δασκάλους) και η φοίτηση μερικών από τα παιδιά στο τμήμα ένταξης.

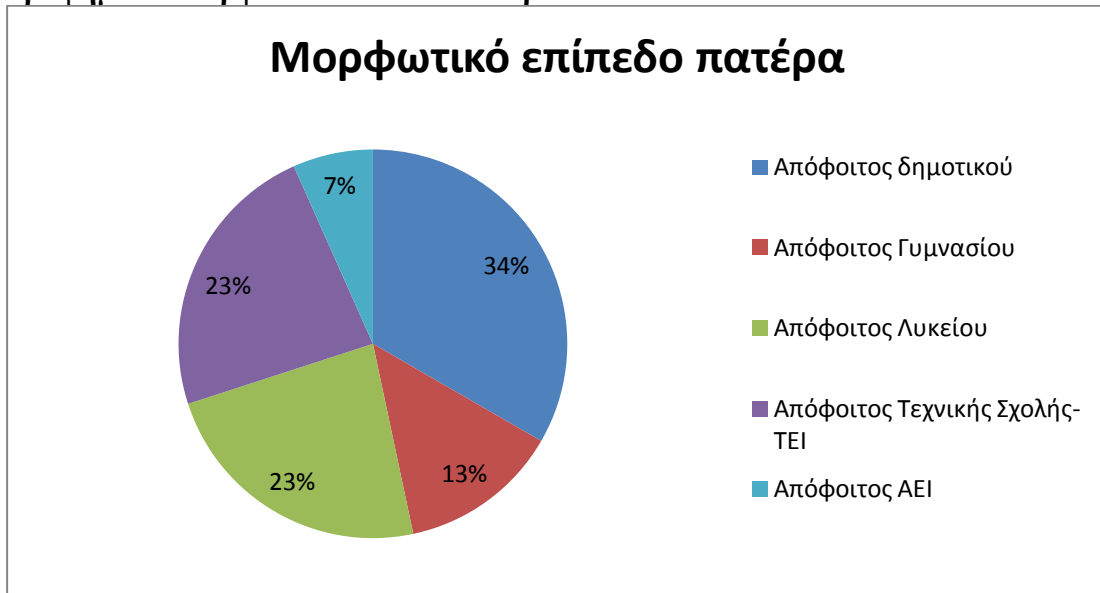
Γράφημα 2. Σειρά γέννησης



Γράφημα 3. Τύπος οικογένειας

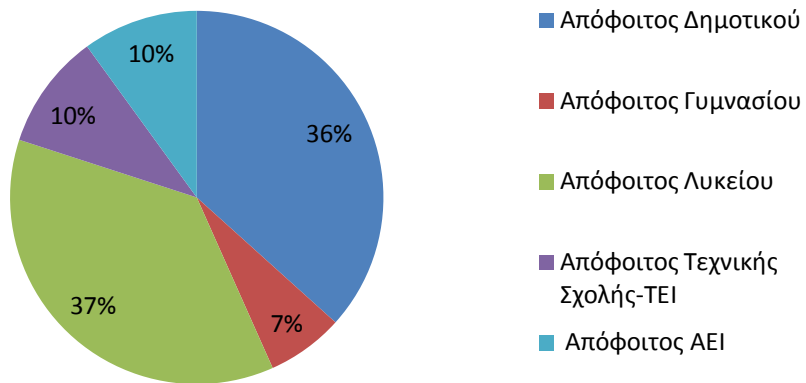


Γράφημα 4. Μορφωτικό επίπεδο πατέρα



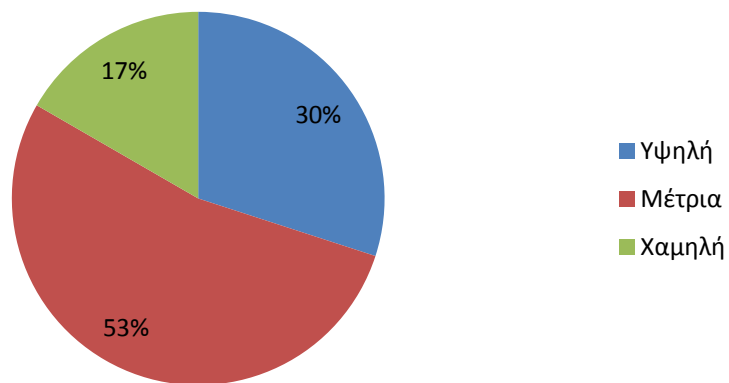
Γράφημα 5. Μορφωτικό επίπεδο μητέρας

Μορφωτικό επίπεδο μητέρας

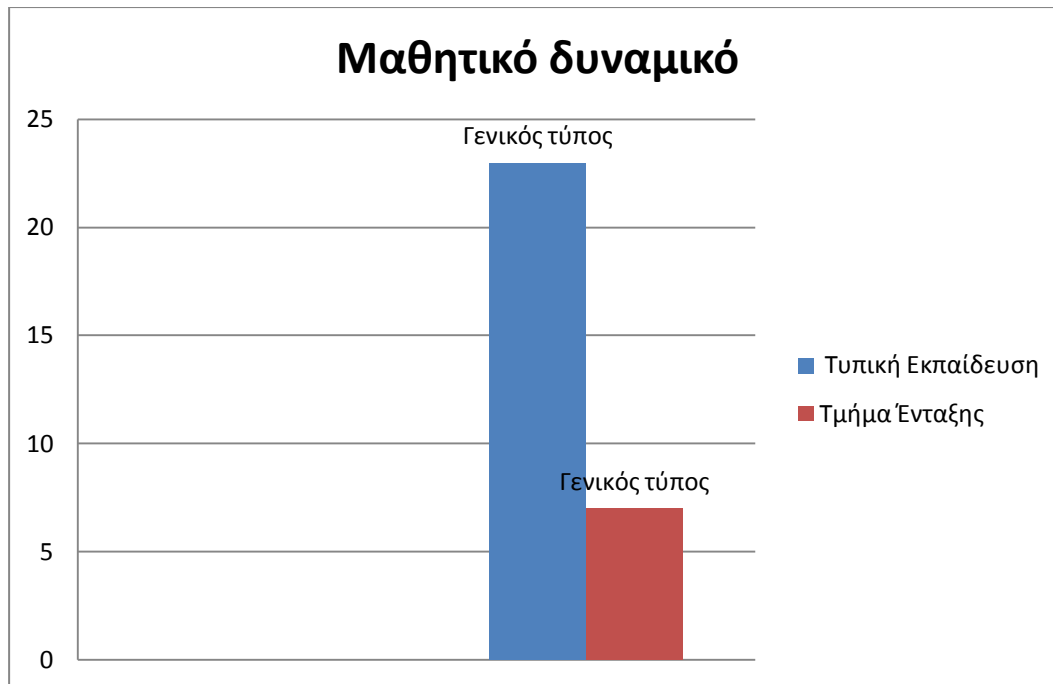


Γράφημα 6. Σχολική επίδοση

Σχολική επίδοση



Γράφημα 7. Μαθητικό δυναμικό

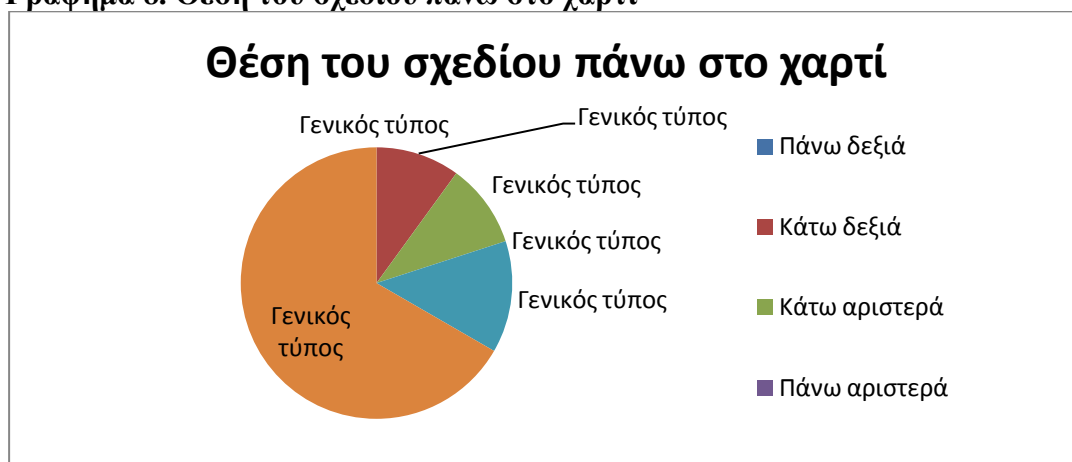


Στοιχεία του παιδικού ιχνογραφήματος: Ποιοτικά χαρακτηριστικά όπως: η θέση του σχεδίου στο χαρτί, η εγγύτητα ή όχι της φιγούρας του παιδιού ως προς τα μέλη της οικογένειας και των μελών μεταξύ τους, η σειρά σχεδίασης όλων των προσώπων, οι διορθώσεις, οι παραλήψεις στη σχεδίαση μελών της οικογένειας ή προσθήκες.

Η σχεδίαση των μελών του σώματος : απουσία μελών από τον εαυτό ή από τα άλλα μέλη της οικογένειας. Το μέγεθος άνω και κάτω άκρων σε σχέση με τον κορμό του εαυτού και των υπόλοιπων προσώπων, η απουσία στοιχείων προσώπου εαυτού, μητέρας, πατέρα, αδελφών, το μέγεθος του κεφαλιού σε σχέση με τον κορμό του εαυτού(ομοίως και για τους υπόλοιπους), η προσθήκη δοντιών, η αναλογία της φιγούρας του εαυτού ως προς τις φιγούρες των υπολοίπων

Επίσης καταγράφηκαν στοιχεία όπως: η σχεδίαση ρούχων και πρόσθετων στοιχείων σε αυτά, το είδος των γραμμών που χρησιμοποίησε, τα χρώματα, το αν σχεδίασε σπίτι, που βρίσκεται σε σχέση με το σπίτι ο εαυτός του και απαντήσεις εκ μέρους του παιδιού στις ερωτήσεις αξιολόγησης του παιδικού ιχνογραφήματος.

Γράφημα 8. Θέση του σχεδίου πάνω στο χαρτί



Συμπεράσματα

1. Το παιδικό ιχνογράφημα αποτελεί μέσο έκφρασης των σκέψεων, των συναισθημάτων και των βιωμάτων των παιδιών.
2. Τα παιδικά ιχνογραφήματα, σε συνδυασμό με τις ημιδομημένες συνεντεύξεις, αντανακλούν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Ωστόσο, οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί και να έχουμε μια πιο συστηματική και προσεκτική παρακολούθηση των παιδιών πριν καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Στη συγκεκριμένη έρευνα, η μια από τους συγγραφείς του παρόντος άρθρου, η εκπαιδευτικός Αθανασοπούλου Αναστασία, ως συμμετοχικός παρατηρητής συνόδευε για τη διάρκεια του τρέχοντος σχολικού έτους (2014-2015) το ένα τμήμα της Α΄τάξης του συγκεκριμένου σχολείου, καθώς ήταν η δασκάλα του τμήματος.
3. Οι ζωγραφίες των μαθητών, που σημειώνουν χαμηλή σχολική επίδοση και φοιτούν στο Τμήμα Ένταξης χαρακτηρίζονται στην πλειοψηφία τους από ανωριμότητα καθώς παρατηρήθηκαν βασικές ελλείψεις τόσο στα χαρακτηριστικά του προσώπου όσο και στα μέλη του σώματος.

Βιβλιογραφία

- Βαφιά Βασιλική, (2006). Ζωγραφική παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες. (Έρευνα Πτυχιακής Εργασίας Πανεπιστήμιο Κρήτης Τμήμα Ψυχολογίας)
- Κουλάκογλου, Κ. (1998). Ψυχομετρία και ψυχολογική αξιολόγηση. Αθήνα : Παπαζήση
- Λαμπροπούλου Αικατερίνη, Καραμπατζάκη Ζωή, Φιτσιώλος Δημήτρης, Ανδρικοπούλου Νικολίτσα, Αγγελίδη Παναγιώτα, Μπαούρδα Φωτεινή, Κοντούλη Κωνσταντίνα, Παπαδάτος Γιάννης (2014). Το ιχνογράφημα της οικογένειας στην εκπαιδευτική και ψυχολογική έρευνα και η σημασία του ως μέσο έκφρασης των παιδιών ηλικίας 8-12 ετών (Δημοσιευμένη Έρευνα Εισήγησης στο Πανελλήνιο Συνέδριο Εκπαίδευσης)
- Μυλωνάκου-Κεκέ Ζαφειρία(1996). Η Δυναμική της οικογένειας μέσα από τα παιδικά της σχέδια: Έρευνα στο σχολικό περιβάλλον με την αξιοποίηση του σχεδίου της οικογένειας σε δράση (Σ.Ο.Δ.). –(Έρευνα Διατριβής)
- Brooks, M. (2005). Drawing as a unique mental development tool for young children: Interpersonal and intrapersonal dialogues.
- Kress, G. (1977). Before writing: Rethinking the paths to literacy. New York: Royleledge
- Molegon A., (1976) The Reinhold book of Art ideas, History and Techniques
- Pahl, K. (1999). Transformations: Children's meaning making in a nursery. Staffordshire: Trentham Books
- Piaget, J. (1962). Play, dreams and imitation in childhood. New York: Norton